

echte nadeel van deze publicatie zal voor velen waarschijnlijk niet de genoemde onvolkomenheidjes zijn, maar de prijs ervan, die met 120 Euro toch wel aan de heel hoge kant is.

Frank Keverling Buisman

¹ Een vierde deel van de *Nieuwe Groninger Encyclopedie* is nog voor dit jaar (2004) in het vooruitzicht gesteld.

C. Deligne, *Bruxelles et sa rivière. Genèse d'un territoire urbain (12e-18e siècle)* (SEUH, Studies in European Urban History (1100-1800) I; Turnhout: Brepols, 2003, 272 blz., €57,-, ISBN 2 503 51382 4).

De studie van mevrouw Deligne, laureaat van de Dexiaprijs voor geschiedenis 2002, vult een lacune. Een volwaardige en afgeronde studie over de veelzijdige wisselwerking tussen een stad en een waterloop ontbrak eigenlijk. Als testcase meteen Brussel aanvatten getuigt van moed, zowel wegens de schaal van de stad als wegens de gehavende staat van het stadsarchief na de beschieting van 1695. De auteur situeerde daarenboven de Brusselse situaties tegen de achtergrond van de hele Zennevallei en dat in een langetermijnperspectief vanaf de vroege Middeleeuwen tot in de achttiende eeuw.

Het boek valt uiteen in vijf hoofdstukken. Het eerste beschrijft de molens op de Zenne vanaf hun verschijnen in de negende eeuw tot in de Nieuwe Tijd. Kaarten in bijlage bieden een overzicht van hun spreiding in tijd en ruimte. De verschillende technische molentypes worden beschreven, maar hun verdergaande industriële diversificatie wordt uitsluitend in twee kaarten in bijlage voorgesteld. Merkwaardig genoeg noemt de bibliografie niet de publicaties van J. Herbillon-A. Joris over de wedemolens noch die van M.-A. Arnould over de voor het Brusselse zo specifieke papiermolens.

Molens, vooral graan- en moutmolens, en de daarvan afhankelijke brouwerijen, zelf bovendien grote verbruikers, waren essentieel in een agglomeratie van enige omvang. Die bedrijven zochten noodgedwongen de nabijheid van het water op of het water werd er naartoe geleid. De kunstmatige grachten dienden soms ook voor de afwatering en voor de verdediging. Molens, brouwerijen en hydrografische kunstwerken waren in zekere zin instrumenten van de macht waarmee de graaf van Leuven, later hertog van Brabant, zich liet gelden te Nijvel, Vilvoorde en Brussel. De daarbij ingestelde banrechten komen evenwel niet uit de verf. Volledig onjuist is bovendien de voorstelling over het monopolie van de mout. (48) De 'maceria quae alio nomine Grut' is geen mout, maar een plantaardige grondstof die aan de mout werd toegevoegd. Bovendien is de interpretatie van een artikel uit het Brusselse molenstatuut van ca. 1175 nogal ongenueanceerd. Wanneer de hertogelijke molens niet kunnen werken, mogen de Brusselaars 'ubicumque', dus overal, niet noodzakelijk op handmolens, malen. In dit tweede hoofdstuk met de wat vage titel 'l'émergence des villes' komen de Brusselse molens aan bod, dus niet de andere molens van buiten de stad, waarover hoofdstuk I handelde. Het opent daarenboven nog maar eens het dossier van de oudste geschiedenis van Brussel aan de hand van toponymische en hydrografische gegevens. Waar de oudere literatuur een burcht zag, wil de auteur alleen een nederzetting zien, eventueel met wallen tegen het water beveiligd. Pas met de ingreep van de graaf van Leuven bij het begin van de elfde eeuw zou de nederzetting uitbreiden en met de nabije bewoningskernen samengroeien. Toponymische argumenten lijken naar ons gevoel te dikwijls te zeggen wat men wil dat ze zeggen. Nemen we bij voorbeeld

‘Serrewerre’, volgens de auteur een samenstelling van ‘Ser’ (=’s Heren-) en ‘wer(r)e’ (=wal). (75) Volgens het *Middelnederlandsch Woordenboek* van Verdam, dat de auteur als een soort van bijbel beschouwt, betekent ‘were’ evenwel ook een stuk land en zelfs een perceel of landerijen, omgeven door sloten! Herinneren wij dat ook de term ‘Scherrewerre’ voorkwam (68, 69 en 71) en dat Schere of Schar(e) volgens dezelfde Verdam ook weide, oever of dijk betekende. Waarom trouwens voor deze materie niet te rade gaan bij A. A. Beekman, ‘Aanvullingen en verbeteringen op gebied van dijk- en waterschapsrecht...’, deel XI van de grote Verwijs en Verdam? De hypothese dat de bouw van de molens in het zuiden van de stad voor het midden van de twaalfde eeuw de bedoeling had de Zennescheepvaart naar Halle af te sluiten zal ongetwijfeld opzien baren.

Hoofdstuk III heeft het ondanks zijn titel niet uitsluitend over de waterlopen en de watervoorziening binnen Brussel; ook Vilvoorde en Nijvel komen aan bod. Naast brouwerijen en molens waren ondernemers in de textielnijverheid, huidenvetters, vleeshouwers, houders van badstoven en anderen aangewezen op de aan- en afvoer van water. Een sprekende kaart in bijlage toont hun clusters in de stad. Dat veel stoffhouders tegelijk textielondernemers zouden zijn (98-99) overtuigt niet. Natuurlijk was de combinatie van meer dan één beroep niet ongewoon, maar de term ‘waard’, uitbater van een bedrijf of een herbergier, verenigen tot ‘makelaar’, hoofdzakelijk in laken, gaat ons te ver.

De vervuiling van de oppervlaktewateren, mede door de industriële bedrijven, en de overheidsmaatregelen daartegen, de zorg voor de bevoorrading in drinkwater en de aanleg van waterreserves voor het blussen en het in leven houden van vissen sluiten daarbij aan.

Normaal verwacht men hier bovendien de bespreking van de ‘putsels’, hefbomen om water te scheppen, en van ‘heimelicheden’(wc’s) die uitmondten over de waterlopen. Dergelijke toelatingen en de daarvoor aan de hertogelijke domeinen te betalen cijzen zijn nochtans in alle Brabantse steden bekend.

Hoofdstuk IV beschrijft de visteelt en de visvangst in de vijvers en waterlopen rond Brussel. De teelt nam met de invoering van de karper een grote vlucht sinds de twaalfde eeuw, maar scheen sinds de zestiende eeuw terug te lopen, mogelijk voor een deel als een gevolg van de betere aanvoer van zeevis langs het kanaal van Willebroek. Over de uitbating en de productie van de visvijvers van de hertogelijke en adellijke domeinen en van de kloostervijvers vooral in de Nieuwe Tijd brengt de auteur verrassende bijzonderheden uit de betreffende archieffondsen. De grafiek van de visteelt te Elsene in de jaren 1567-1572 is helaas onduidelijk wegens het ontbreken van voldoende bijschriften.

Het laatste hoofdstuk overschouwt de ingrijpende veranderingen op het gebied van de waterbeheersing in de Nieuwe Tijd, met als bekroning de inwijding van het kanaal van Willebroek in 1561 ondanks het verzet van Vilvoorde en Mechelen die grote belangen hadden in de Zennescheepvaart. Te Brussel gaf de kanaalaanleg aanleiding tot drastische ingrepen in de hydrografie en de urbanisatie. De lezer blijft wat op zijn honger over de besparingen in tijd en geld die het kanaal met zich bracht. Een andere opvallende innovatie waren de krachtige pompen die in 1602 werden ingezet voor de bevoeiing van het Brusselse paleispark. De afleiding van een deel van het Zennewater naar het kanaal leidde wel tot een snelle verzanding van de rivier en verhoogde zo het overstromingsgevaar.

Een hoofdzakelijk chronologisch opgebouwd besluit en een alfabetisch register, waarin ook een aantal realia zijn opgenomen, ronden dit indrukwekkende en vernieuwende boek af. Het had wel een zorgvuldiger nalezing van de drukproeven verdiend; het aantal drukfouten, vooral in de tekstcitaten, toch geen mislezingen (?), is eigenlijk onduidelijk hoog, maar ze zijn gelukkig vrij makkelijk te verbeteren.

R. van Uytven

W. Bloemink, e. a., *De Waag in Deventer. 475 jaar geschiedenis* (Zutphen: Walburg pers, 2003, 160 blz., €22,95, ISBN 90 5730260 8).

Handel en wegen horen bij elkaar: omstreeks 1190 kreeg Deventer van de landsheer (de bisschop van Utrecht) stadsrechten en het weegrecht. In de cameraarsrekeningen van 1348 — een cameraar was een stadsbestuurder met verantwoordelijkheid voor de financiën — wordt al gesproken van een 'scalehus'. (77) Eind dertiende eeuw was Deventer een prominent lid van de Noord-Duitse Hanze. Op de jaarmarkten kwamen de handelaren met laken en zuivelproducten uit Holland, met vis uit het Noorse Bergen, met hout en landbouwproducten uit Westfalen en het Rijnland.

De Waag op de Brink, aan de rand van de toenmalige stad en op het tweede plein van Deventer, is de oudste waag van Nederland. Het eerste plein is gelegen bij de Lebuinuskkerk, waar ook het stadhuis is en de Vederwaag. Bij de Vederwaag werden de kleinere hoeveelheden goederen uit de directe omgeving, die op de weekmarkten werden verkocht, gewogen. De scheiding tussen het bestuurlijke en het handelscentrum is eveneens in Zutphen te vinden.

In terugblik is de Waag een voorbeeld van de 'traagheid van de architectuur.' (52) De economische basis was weggevalen bij de voltooiing van het gebouw (1528-1531). Tot het begin van de zestiende eeuw wist Deventer zich te handhaven in de rij van grote jaarmarktsteden als Frankfurt en Antwerpen. De verminderde bevaarbaarheid van de IJssel en de politieke ontwikkelingen deden Deventer veranderen van een handelsstad in een garnizoensstad. De Tachtigjarige Oorlog en de oorlogen in de Duitse gebieden bemoeilijkten de handel.

De eerste twee hoofdstukken schetsen de handelsoontwikkeling en het centrum waar de handel plaatsvond. De drie daarop volgende hoofdstukken behandelen de verschillende functies die de Waag gaandeweg toebedeeld kreeg. Bij de bespreking van de diverse functies volgt een historische uiteenzetting van bijvoorbeeld het weegrecht, de tarieven en de provinciale accijns. Het laatste hoofdstuk behandelt de restauratie, die zeer recent is voltooid.

De weegfunctie van de Waag verloor gaandeweg aan belang. Vanaf 1568 tot circa 1840 vervulde de Waag een functie in het bewaren van de orde en veiligheid in de stad. Het was de hoofdwacht voor het gelegeerde garnizoen en de burgermilitie. De functiewijziging is terug te vinden in de bouwgeschiedenis van de Waag. Het bordes uit 1643 noemen de auteurs dan ook het 'sluitstuk van een functieverandering.' (65) Het bezoek op koninginnedag 2003 van de koninklijke familie en de centrale plaats die de Brink vervulde in het programma is een voortzetting van deze eeuwenlange traditie. De Brink functioneert als het plein voor representatieve aangelegenheden. De Waag heeft meer van een stadhuis dan van een waag.

De derde en huidige functie als plaats van cultuuroverdracht begon met de komst van de tekenschool. Minder goeie ambachtslieden konden er kosteloos tekenles volgen. De in 1832 benoemde stadsbouwmeester moest, naast zijn andere werkzaamheden, het bouwkundig tekenonderwijs verzorgen. Bouwkundigen, ambachtslieden en schilders verwierven aan de Tekenschool hun kennis. Vervolgens vonden het gymnasium en de meisjes-HBS er onderdak. In 1915 werd de Waag museum, wat het nu nog is.

Door de eeuwen heen is het nodige veranderd aan het gebouw en niet alles laat zich meer achterhalen. Zo is onduidelijk waarvoor de verdiepingen werden gebruikt: hadden deze een representatieve en/of een administratieve functie? Verder is niet duidelijk welke gebouwen als voorbeeld hebben gediend. De auteurs richten hun blik daarom naar Duitse bouwwerken in andere gebieden uit dezelfde periode. Zij plaatsen het verhaal in een bredere historische context; dit perspectief is boeiend en verhelderend. Een zestigtal pagina's van het boek heeft betrekking op de geschiedenis van de stad en de functies van de Waag. Aan de bouwgeschiedenis en